

DRUŽBENA KONSTRUKCIJA SPOLNE IDENTITETE¹

Povzetek. Prispevek izhaja iz predpostavke, da so razlage o biološki determiniranosti spolne identitete neprepričljive in da je glavni dejavnik konstrukcije spolne identitete družbeni vpliv; pri tem se avtorica osredotoči na psihološko konstrukcijo osebnosti kot primaren dejavnik formiranja spolne identitete. Modeli, ki slonijo na kritičnem pristopu h klasičnim psihoanalitskim modelom, poudarjajo pomen primata žensk (oz. odsotnosti moških) v prvih letih otrokovega življenja za formacijo spolne identitete. Stroga in toga ločitev na žensko in moško spolno identiteto, ki se tako re/producira, je inhibitorna za polno dožemanje sveta in funkcioniranje v njem. Avtorica preko procesa formiranja spolne identitete pokaže, da sedanje spremembe na področju spolnih vlog ne pomenijo nujno, da prihaja hkrati tudi do sprememb na področju spolne identitete, ki ga vidi kot izvor asimetrije med spoloma in mesto reproduciranja obstoječe patristične družbe.

Ključni pojmi: spolna identiteta, biološki spol, socialni spol, družbena konstrukcija, moškost, ženskost, reprodukcija asimetrije med spoloma, seksualnost, internalizacija spolnih vlog, sebstvo.

Spolna identiteta, način funkcioniranja v družbi in družbeni status se kažejo kot povezani fenomeni, ponavadi razloženi kot "naravno dejstvo". Takih razlag nismo sprejemali kot zadostnih in prepričljivih, zato smo iskali tako, ki bi nam pojasnila povezavo teh fenomenov. Sama pogosta povezanost spolne pripadnosti in ponotrjenih družbenih vlog (in seveda njim ustreznega družbenega statusa) verjetno niti ne bi bila problematična, če ne bi bil družbeni status ženske *per definitionem* nižji kot status moškega. Razlage o biološki determiniranosti (ali nedeterminiranosti), vrojeni predispoziciji in podobno se zdijo preveč preproste, predvsem pa zavajajoče, ker predpostavljajo nevrashljivost obstoječih razmerij med spoloma in spolno specifične pozicije v družbi.

* Suzana Štular, študentka magistrskega študija na ISH.

¹ Prispevek je del diplomske naloge, kjer je proces formiranja spolne identitete prikazan širše in zajema tudi razvoj človeške vrste kot poskus razlage za nastanek obstoječih razmerij med spoloma. Za obširnejšo razlago glej Štular 1996.

Pomen in razumevanje spola v naši družbi ali "boys will be boys, and girls will not"

Fraza "Boys will be boys, and girls will not" izraža družbeno sprejeto razumevanje spola: obstajata samo dva spola in vsakdo pripada enemu ali drugemu. Kot opozarja H. Devor pa temu ni čisto tako: obstajajo posameznice, ki niso dovolj "ženstvene", da bi popolnoma zadovoljile zahteve socialne vloge ženske in niso vsi posamezniki dovolj "moški"; hermafroditov ni moč jasno klasificirati niti kot ženske niti kot moške; transseksualci so rojeni s primarnimi biološkimi znaki enega spola, vendar je njihova spolna identiteta drugega spola; transvestiti se prav tako rodijo s setom primarnih bioloških znakov enega spola in se identificirajo s socialnim spolom istega spola, v določenih periodah pa se odločijo, da bodo živeli skladno s spolno identiteto² drugega spola. Obstajajo pa tudi ljudje, ki imajo biološke karakteristike enega od bioloških spolov in se skladno s tem tudi identificirajo, hkrati pa imajo kompleksno mešanico karakteristik obeh standardnih spolnih vlog (Devor, 1989). Slednje H. Devor imenuje "gender blenders"; in prav ti dokazujejo, da igra socialni spol v družbi večjo vlogo kot biološki - v smislu: če posameznico okolje prepozna kot moškega, se do nje obnaša kot do moškega; in obratno. Pri tem "dejanski" - ie. biološki - spol ni pomemben.

Biološko determiniranost spolne identitete so ovrgle tudi medkulturne raziskave, ki so pokazale, da ne obstajajo absolutne razlike v karakteristikah moških in žensk; da se mnoge karakteristike, ki jih ponavadi klasificiramo kot moške ali ženske, razlikujejo tako med moškimi kot ženskami v različnih kulturah. Z izjemo agresivnosti³ ni nobenega obnašanja / vedenja, ki bi konsistentno diferenciralo spola. Prav tako razlike po spolu, ki so prisotne v obnašanju / vedenju otrok, z leti izginejo, medtem ko bolj spolno specifične razlike narastejo, ko otroci odraščajo. To se zgodi predno bi to lahko pripisali delovanju hormonov v puberteti. Tako Chodorow ugotovi, da "medkulturni in socialno-psihološki dokazi navajajo na misel, da je argument, ki sloni izključno na univerzalnosti bioloških spolnih razlik, neprepričljiv" (Chodorow 1989,45).

Vsa zgoraj naštetá odstopanja od "normalnih"⁴ kategorij moškega oz. ženske, ki se med seboj tudi jasno ločita, nas navajajo na zaključek, da je družbeno sprejeta percepcija posameznikov in posameznic kot moških oz. kot žensk stereotip. In če je že sama klasifikacija na žensko oz. moškega stereotip, je logično nadaljevanje

² Devor (1989) loči "sex identity" - biološka spolna identiteta, kar označi kot sprejemanje "članstva" v moški ali ženski spolni kategoriji. (male, female). Pojem spolne identitete ("gender identity") razume kot na podlagi bioloških karakteristik pripisano spolno identiteto - bodisi jo posamezniku oz. posameznici pripišejo drugi ("Ona je deklica.") ali si jo pripiše sama/a; kot poudarja avtorica, pa gre za dinamičen odnos med obema.

Chodorow (1989) spolno identiteto razume kot zavedni vidik sebstva, ki je odvisen od konsistentnosti in stabilnosti nezavedne organizacije in internalizacije socialnih odnosov v zgodnjem otroštvu.

³ Kljub temu, da ni konsenza o spolno specifičnih razlikah, večina avtorjev in avtoric navaja agresivnost kot obliko vedenja / obnašanja, ki se pogosteje pojavlja med moškimi.

⁴ S terminom "normalno" mislimo večinsko populacijo; s tem terminom označujemo pojave, ki so značilni za večino ljudi ali sodijo v splošni družbeni konsenz. Nikakor tega termina ne uporabljamo za prikaz pojavov kot nasprotnih deviantnemu ali jih skušamo kakor koli drugače vrednotiti.

zgodbe v smeri, da je tudi "ženskost" oz. "moškost" le skup stereotipov, ki se jih posamezniki in posameznice naučijo v teku socializacije. Izhajali bomo torej iz predpostavke, da so verjetno socialni vplivi veliko bolj pomembni za oblikovanje socialnega spola. Druge avtorice (Dinnerstein, Benjamin, Chodorow, Gilligan) poleg socializacije poudarjajo tudi psihološko konstrukcijo osebnosti.

Na posameznike in posameznice pripisani biološki spol učinkuje tako, da skladno z njim razvijejo tudi socialni spol in spolno identiteto. Ta proces poteka tako, da se okolica do otrok obnaša skladno z "značilnostmi" pripisanega spola. Devor meni, da odrasli, ki so blizu novorejencu, namerno ali nenamerno neprestano pripisujejo socialni pomen biološkim dejstvom spola (Devor, 1989). Glede na popolnoma nevrpašljivo predstavo, da obstajata samo dva spola, ki sta med seboj ostro in jasno razločena, smo se do ljudi nesposobni obnašati drugače, kot skozi "očala" spola. Tudi Chodorow zanika biološko determiniranost spolne identitete. Poleg učenja kulturno pričakovanih spolnih karakteristik poudarja kontekst nezavedne organizacije, kjer učenje vlog in socializacija potekata; določene značilnosti družbene strukture, ki jih podpirajo kulturne vrednote in percepcije, namreč otrok ponotranji v družini in zgodnjih odnosih z družbenimi objekti (Chodorow 1989).

Teoretični modeli pridobitve spolne identitete

Neposredni vpliv bioloških dejavnikov je zelo majhen, toliko večji pa posredni: skladno z biološkim spolom so posameznikom in posameznicam pripisane tudi spolno specifične lastnosti in okolje se do njih skladno s pripisanim spolom obnaša. Na konstrukcijo spolne vloge vplivajo eksterni (okolje) in posredno interni (psihološka konstrukcija osebnosti) dejavniki⁵, ki pa niso ločeni in neodvisni eden od drugega. Kljub temu, da gre za prepletanje in medsebojno utrjevanje obeh dejavnikov⁶, se bomo v prispevku osredotočili na psihološko konstrukcijo osebnosti, katero utrjujejo kulturni in družbeni dejavniki.⁷

Model oblikovanja spolne identitete, ki ga vpelje Dinnerstein (1976), poudarja pomen psihološke konstrukcije osebnosti: razloge za dvojni standard v pravih obnašanja moških in žensk vidi bolj kot v očitnih eksternih v manj očitnih - vendar bolj pomembnih - internih vzrokih; med eksterne dejavnike šteje prisilo, praktične in socialne pritiske. Psihološki dejavnik je mnogo bolj subtilen in težje določljiv, izhaja pa iz *"trmaste neverbalne ravni občutka odraslih"* (Dinnerstein 1976,39), ki

⁵ Pri tem s posredno internimi dejavniki mislimo na psihološko konstrukcijo osebnosti, ki je determinirana z že obstoječo družbeno organizacijo odnosov med spoloma; interni so po našem mnenju zato, ker potekajo na notranji nezavedni ravni posameznika oz. posameznice, posredni pa zato, ker so determinirani z že obstoječo družbeno realnostjo, pri čemer je najpomembnejši dejavnik primat ženske skrbi za vzrejo in v veliki meri tudi vzgojo otrok.

⁶ Pri tem se mnenja avtorjev in avtoric razlikujejo, sami pa sledimo Chodorow (1989), ki zagovarja mnenje, da gre za dinamiko družbenih, psiholoških in kulturnih dinamik, vplivov, odnosov, identitet in verovanj. Pri tem ne izpostavi niti družbe, psihe ali kulture kot ključnega dejavnika konstrukcije socialnega spola kot družbenega, kulturnega in psihološkega fenomena. (Chodorow 1989,5)

⁷ Za prikaz drugih teorij in modelov glej Štular, 1996.

je kontinuiteta občutka in emocionalne domene ranega otroštva. Podobno stališče zavzame J. Benjamin, ko pravi, da so obstoječa razmerja med spoloma posledica "... psihološke integracije biološke realnosti, ki je večidel delo kulture" (Benjamin 1988, 90). Obe avtorici izhajata iz institucije materinstva kot ključnega faktorja, ki oblikuje spolno identiteto in postavlja pomen diade mati - otrok pred ojdipalni trikotnik mati - otrok - oče. Podobno tudi Chodorow izhaja iz institucije materinstva kot ključnega dejavnika, vendar poudarja, da samo en dejavnik ali ena dinamika ne moreta razložiti moške dominantnosti: "*Socialni spol kot družbeni, kulturni in psihološki fenomen konstruira odprta mreža (open web) družbenih, psiholoških in kulturnih odnosov, dinamik, praks, identitet in prepričanj; pri tem ne bi izpostavila niti družbe, psihe ali kulture*" (Chodorow 1989,5).

D. Dinnerstein zagovarja tezo, da se "praktični" temelj asimetrije seksualnih privilegijev, ki izvirajo iz osnovnega spolnega dogovora - t.j., da je ženska (ali ženske: sestre, tete, stare mame) tista, ki prva skrbi za novorojenčka -, že ruši. Povsem nedotaknjen pa ostaja osnovni emocionalni temelj: osnovna asimetrija med spoloma, ki temelji na psiholoških vzrokih; vsajena je v prvih mesecih in utrjena v prvih nekaj letih življenja in je vgrajena v "*osnovni vzorec [človeške] družbene organizacije*" (Washburn, cit. po Dinnerstein 1976,39-40). Po Dinnersteinovi je tako osnovni razlog za razlike med spoloma psihološki; seveda ne zanika pomembnosti družbene prisile v oblikah norm, družbenih institucij, edukacijske prakse ipd., trdi pa, da so to le "simptomi in ne vzroki" (Dinnerstein 1976,7). Po njenem mnenju izvira asimetrija med spoloma prav iz dejstva, da je prva (in večidel edina) oseba, ki se z novorojencem ukvarja, ženska; posledica tega dejstva je "higamous-hogamous" pravilo⁹, ki se kaže kot moška seksualna posesivnost in ženski prepovedano iskanje spolnih užitkov. Kot aspekte te kompleksne seksualne asimetrije navaja unilateralno seksualno posesivnost moških, utišanje ženskega erotičnega impulza¹⁰ in tendenco vezanosti ženskega seksualnega užitka na čustva.

Vsekakor ima pravilo "higamous, hagamous" posledice za oba spola; ženske so (tudi zaradi eksternih vplivov) manj sposobne braniti svoje interese pred tekmeči in tekmicami, pustiti prosto pot erotičnim impulzom in uživati v spolnosti brez čustvene navezanosti. Obenem so moški zaradi komplementarnih internih vzrokov ponavadi manj sposobni razumeti, da popolna sinhronizacija erotičnega ritma ni možna, veliko težje se emocionalno vežejo in s tem osiromašijo erotično življenje (Dinnerstein 1987, 72-73). Vsekakor pa je asimetrični seksualni odnos bolj represiven za ženske: kar prizadane s tem, ko ji je odvzet privilegij občutenja telesa in s tem subjektivne avtonomije, je center samo-spoštovanja, trdi Dinnerstein.

⁹ Terminu "spolni dogovori" (sexual arrangements) D. Dinnerstein definira kot "... delitev odgovornosti, priložnosti in privilegijev, ki prevladuje med moškimi in ženskami, in vzorci psihološke soodvisnosti, ki so v tej delitvi implicitno prisotni. Specifična narava takih dogovorov je pogosto dramatično odvisna od družbenih pogojev" (Dinnerstein 1976, 4).

¹⁰ Pravilo "higamous-hogamous" imenuje tako po ljudski rimi: "Higamous-hogamous, woman's monogamous/Higamous-hogamous, man's polygamous" (Dinnerstein 1976, 38).

¹¹ Najbolj ekstremno je to utišanje razvidno v družbah, kjer debelica postane ženska šele takrat, ko ji odrežejo klitoris. Dejstvo, da je to znak ženskosti, nam pove, da je karakteristika ženske (med drugim) to, da v spolnosti ne uživa.

(ibidem) Najbolj krute oblike odvzema avtonomije nad lastnim telesom so razne vrste pohabljanja ženskega telesa, predvsem njenih spolnih organov, z namenom odvzeti zmožnost uživanja v seksualnosti. V naši kulturi nam je bližje mit o lepem ženskem telesu, s katerim smo dobesedno bombardirane; to presega lastno željo po lepoti - je od zunaj vsiljen ideal, ki ga moramo doseči. Vendar to ni zgolj odvzem telesnega užitka ali oblikovanje telesa po zapovedih. Kot je pokazal Fromm so posledice veliko bolj daljnosežne: družbeno vsiljen občutek sramu glede telesnosti deluje kot slabljenje jedra individualne avtoritete in funkcionira kot dejavnik submisivnosti družbeni avtoriteti (povzeto po Dinnerstein 1976, 73-74). Tako pridemo do dvojnega učinka: splošen sram telesa predstavlja podredljivost celotne družbe višji avtoriteti, poudarjen sram glede lastnega telesa pri ženskah pa podredljivost žensk moškim. Podobno Freud navaja sublimacijo seksualne v družbeno koristno energijo, proces, ki ga je videl kot smrtonosni karakter rasta civilizacije.

Dinnersteinova trdi, da je posledica pravila "higamous, hagamous" tudi ambivalentnost odnosa do žensk - tako s strani žensk kot moških. Otrok namreč mati na arhaični ravni osebno sprejema kot vsemogočno bitje, ki je izvor užitkov in bolečine. Deklica nikoli ne postane to vsemogočno bitje (kar mati seveda razen v očeh otroka nikoli ni bila), ki ima nadnaravno moč in se zato nikoli ne počuti popolnoma odrasle. Zgodba je za dečke zato lažja: očeta nikoli niso dojemali kot vsemogočnega in se zato lažje identificirajo z vlogo moškega.¹¹ Po Dinnersteinovi zato sklenejo neke vrste kompromis: ženske vztrajajo v igri vsemogočne boginje, vendar se zavedajo, da ne čutijo te moči, kot se jim je kot deklicam zdelo, da jo mati ima in zato v svoji negotovosti ponotranjenja te vloge prepuščajo moškim njihovo igro v areni odraslih. "Kar smo s tem naredili," pravi Dinnersteinova, "je maskerada, s katero generacija za generacijo otroško samo-pomembnih moških na eni strani in otroško igro vodečih žensk na drugi strani, v otroških očeh ohranjamo iluzijo, kako izgleda življenje odraslih" (Dinnerstein 1976, 87).

Z dominacijo in podredljivostjo se je ukvarjala tudi J. Benjamin (1988); tako kot je iz diade mati - otrok Dinnerstein izpeljala psihološko konstrukcijo osebnosti, ki je konsistentna z asimetričnim odnosom med spoloma, je Benjamin iz te diade izpeljala strukturo dominacije in podrejenosti, ki se kasneje izraža v erotičnem odnosu odraslih. Premik v psihoanalizi od Ojdipalne k predoidipalni fazi (od trikotnika mati - otrok - oče k diadi mati - otrok) je stimuliral novo teoretično konstrukcijo individualnega razvoja; ta premik je pomemben za razumevanje psihe: pomembna je postala drama ega in objektov (v psihoanalizi mentalna reprezentacija drugih), s tem so postali pomembni odnosi sebstva do drugih. Benjamin trdi, da dominacija izvira iz preobrazbe odnosa med sebstvom in drugim: dominacija in podrejenost sta rezultat porušene nujne tenzije med željo po samopotrditvi sebstva¹² in obojestranskim priznanjem (sebstva in drugega), ki

¹¹ Kot bomo videli kasneje, je za Chodorowo odsotnost očeta inhibicijski dejavnik za oblikovanje moške spolne identitete.

¹² Ta situacija je podobna tezi Dinnersteinove, ko pravi, da ženska z odkritjem magičnosti svojega telesa, nujno potrebuje nekoga, ki bo imel do tega bogastva dostop in bo od njega odvisen. Tudi tu gre za potrebo po eksternem priznanju.

sebstvu in drugemu omogoča, da sta enakovredna. Prav izmenjava priznanja oz. uravnoteženje potrditve in priznanja je integralna diferenciaciji - razvoju sebstva, ki se tako zaveda različnosti od drugega. Priznanje, ki je nujno za samopotrditev, pomeni odziv drugega, ki da občutkom, namenom in dejanjem sebstva pomen. Priznanje sebstvu pa lahko da le tisti, ki ga sebstvo priznava kot sebi lastno entiteto (Benjamin 1988). V polju srečanja pride do nasprotja med ohranitvijo lastne entitete ("Moja identiteta je popolnoma neodvisna in konsistentna.") in neodvisnostjo ("Vse zunaj sebe imam pod nadzorom.") ter za potrditev te absolutnosti nujnim priznanjem od drugega, kar pa samo po sebi zanika absolutnost sebstva. Po Heglu je ta paradoks osnova za dominacijo: eno od sebstev v polju srečanja se potrdi, to pa je možno le preko "trupla" druge zavesti (povzeto po Benjamin 1988, 30-34).

Izhod iz paradoksa samopotrditve in nujnega priznanja drugega je našel Winnicot, ki zagovarja pomen priznavanja zunanje realnosti za avtentičnost sebstva. Tako Winnicot razvoj sebstva vidi kot prehod od sebstva kot izoliranega subjekta, ki ne priznava realnosti drugega, k sebstvu, ki se nanaša na deljene realnosti. Ta proces je poimenoval prehod od "relating to the object" k "using the object"¹⁵. Za izvedbo prehoda je potrebno objekt postaviti izven sebe (kar posameznik doseže v procesu diferenciacije) in ga priznati kot sebi lastno, zunanjo entiteto. Do uničenja objekta pride znotraj sebstva, zato da zunaj njega lahko preživi in ni več pod mentalnim nadzorom sebstva (povzeto po Benjamin 1988, 37).

Proces diferenciacije sebstva pa ni enak za deklice in dečke. Otrok se na začetku identificira s staršem, ki prvi skrbi zanj; v naši kulturi je to ponavadi mati. Dečki ugotovijo, da ne morejo *postati* ona, lahko jo le *imajo*. Prekiniti morajo identifikacijo z materjo - žensko in se identificirati z drugim spolom; svojo spolno identiteto lahko dosežejo le z zanikanjem izvorne identifikacije ali enosti z materjo. Spolna identifikacija je za dečke tako sekundarni fenomen, ker jo doseže preko primarne identifikacije z materjo. R. Stoller pravi, da "... se mora (deček, da postane moški, (v zunanjem svetu ločiti od materinega ženskega telesa in v notranjem od že formirane primarne identifikacije z ženskostjo. Ta velika naloga pa pogosto ni dokončana" (cit. po Benjamin 1988, 75). Spolno identiteto tako doseže z vzpostavitvijo diskontinuitete in razlike od osebe, na katero je bil dotlej najbolj navezan. Kot poudarja Benjamin, pri tem obstaja nevarnost, da popolnoma izgubi sposobnost obojestranskega priznavanja subjektivnosti. Drugi - posebno ženski drugi - postane objekt, ker ogroža njegovo identiteto. Ali kot poudarja Chodorow (1989): moška identiteta poudarja samo eno stran diferenciacije: to, kar me razlikuje od tebe pred tem, kar imava skupnega, separacijo pred povezanostjo, samozadostnost pred odvisnostjo. Erotična dominacija predstavlja intenzifikacijo moške obrambe pred materjo: žensko telo je tisto, od katerega moram biti ločen, imeti nad njim moč. Ker je ta diferenciacija od ženskega (imenovana tudi "false differentiation") redko dokončana in popolna, je potrebno znova in znova objektivizirati žensko in zanikati njeno subjektiviteto. Neodvisnost od matere kot objek-

¹⁵ Pri tem je pomembno razumevanje Winnicotove terminologije: "use" v tem primeru pomeni sposobnost kreativno pridobiti od drugega - nanaša se torej na deljene realnosti; "relating" se nanaša na izkušnjo izoliranega subjekta, ki ne priznava realnosti drugega.

ta - namesto priznavanja kot subjekta - v zahodni kulturi predstavlja pojem individualnosti. To nujno pomeni, da je priznavanje drugega redko. In ker so javno sfero večinoma oblikovali moški, je nepriznavanje drugega "pravilo igre".

Druga stran kovanca moškega nepriznavanja drugega, je žensko pomanjkanje subjektivitete, njena pripravljenost priznati drugega, ne da bi isto pričakovala v zameno. Če je moška težava diferenciacije nezmožnost priznati drugega je ženska težava zanikanje sebstva. Kot se je deček moral diferencirati od matere in prekiniti kontinuiteto identifikacije z materjo, se njej ni bilo treba. To proces identifikacije olajša, pomeni pa, da deklica nikoli ne prekine kontinuitete identifikacije z materjo; in če je materi zanikana pravica do subjektivnosti, velja to tudi za hči (Benjamin 1988). Pridobitev spolne identitete deklic preko neposredne identifikacije z materjo pa ne razloži pomanjkanja seksualne subjektivitete oz. odsotnosti želje / hotenja, kar je po J. Benjamin ključni dejavnik podrejenosti žensk. Benjamin postavi vprašanje, zakaj imata falus in oče ekskluzivno moč in monopol nad željo / hotenjem in subjektiviteto?

Ključni je premik od ojdipalne k predojdipalni fazi. Kot smo pokazali zgoraj se diferenciacija sebstva in drugega začne pred ojdipalno fazo - takrat, ko mati predstavlja vsemogočno moč. Pomen penisa je v simbolizaciji upora in separacije. Chasseguet-Smirgel pravi, da oče ne predstavlja moči zgolj zato, ker poseduje penis, ampak ker predstavlja svobodo od odvisnosti od vsemogočne matere oz. od stanja omnipotence v zgodnjem otroštvu. Falus tako ni simbol želje / hotenja *per se*, ampak postane to zaradi otrokovega iskanja načina individuacije in separacije (povzeto po Benjamin 1988). Z drugimi besedami: otrokov boj za avtonomijo, ki poteka v domeni telesa in telesnih užitek, poteka tako, da eno moč (materino) zamenja za drugo (očetovo). Izpod materine vsemogočnosti se osvobaja s pomočjo očeta; in to je center moči, ne sam falus oz. dejstvo njegove prisotnosti. Dlje od Freudovega "zavidanja penisa" nas odpelje "manjkajoči oče" (*missing father*), ki je po Benjamin ključ do odgovora na vprašanje od kod odsotnost želje / hotenja pri ženskah. Kot smo videli, je odvrnitev od matere posledica individuacije in separacije. S tistim, kar predstavlja premik od odvisnosti k "velikemu svetu zunaj" - z očetom - pa se tako dečki kot tudi deklice želijo identificirati. Ker pa je tudi oče kot deček moral prekiniti identifikacijo z materjo in ima nenehno potrebo po potrjevanju razlike od žensk, se prepozna v sinu in ga v njegovi identifikaciji potrди, hči pa zavrne in se od nje umakne (v najboljšem primeru mu predstavlja "sladko občudovano bitje"). S tem deklico porine nazaj k materi. Ker ji alternativen odnos ni nudil podpore, se deklica odreče "pravici" do želeti / hoteti. S tem pa deklica "odraсте v žensko, ki idealizira moške, ker ima to, česar sama nikoli ne bo imela - moč in sposobnost želeti / hoteti" (Benjamin 1988, 109).

Benjamin tako trdi, da se tako deklice kot dečki borijo, da bi ohranili identifikacijo z obema staršema (ie. obema spoloma) in tako ohranili oba starša na voljo za objekta navezanosti in priznanja. Identifikacija z obema staršema bi močno razširila zmožnost dojemanja. "Ne pravim, da socialni spol lahko ali moramo eliminirati, ampak da naj bi s spolno identiteto posamezniki in posameznice ponotranjile / ponotranjili in izražale / izražali tako ženske kot moške aspekte sebstva (kot je kulturno definiran)" (ibidem, 113). Tako bi posamezniki in posameznice

postali bolj fleksibilni v izražanju svoje spolne identitete. Poleg s socialnim spolom obarvane samoreprezentacije v našem umu koeksistira tudi brez-spolna ali celo nasprotno-spolna samoreprezentacija. Osebe, ki so sposobne obdržati to fleksibilnost, lahko sprejmejo vse dele same sebe in drugega. "Želja biti in početi, kar počne nasprotni spol, ni patološko, niti nujno ne pomeni zanikanje lastne identitete" (ibidem, 113, op.) pravi Benjamin.

Tudi Chodorow pri razvoju spolne identitete izhaja iz pomena domene ženske pri zgodnji skrbi za otroka. Primarna identifikacija izvira iz infantilne odvisnosti od prvega skrbnika (ki je ponavadi mati) in je nadaljevanje prenatalne izkušnje enosti, ki se nadaljuje predvsem preko dojenja. Vendar Chodorow nasprotno kot tradicionalna psihoanaliza trdi, da je že ta izkušnja odvisna od spola: matere se bolj identificirajo s hčera mi kot s sinovi. Kot dokaz za to trditev navaja izkušnje iz skupin "matere-hčere", kjer so ženske navajale, da so se bolj identificirale s hčera mi. Posledica te "dvojne identifikacije" matere (identifikacija z materjo in identifikacija s hčero) je težavnejši proces separacije - individuacije za deklice. Neodvisnost je moč doseči le preko negacije primarne identifikacije z materjo. Ker je primarna identifikacija za oba spola identifikacija z materjo, dečki internalizirajo tudi ženskost. Diferenciacija od primarne identifikacije nikoli ni popolna, moški pa strah pred žensko - ženskostjo na institucionalni in kulturni ravni premagajo tako, da je vse, kar ženske delajo ali so, podvrednoteno. Chodorow nadalje trdi, da je socialni pritisk na dečke, da se konformirajo z moškostjo in zavrnejo vse, kar je žensko, zato močnejši. Kot primer navaja, da je deklicam "dovoljeno" biti "tomboys", niso pa razširjeni primeri, da bi dečki nosili obleke deklic¹⁴ (Chodorow 1989). Podobno ugotavlja Devor (1989), ki trdi, da je moškost med otroci in odraslimi obeh spolov višje vrednotena kot ženskost. Eden od pokazateljev je že sama raba oznak "tomboy" za deklice, ki izražajo moškost; beseda sicer ima pejorativni pomen, vendar ne tako kot "sisy", ki se uporablja za dečke, ki izražajo attribute ženskosti.

Razlika v nadaljnjem razvoju spolne identitete se med deklicami in dečki v času ojdipalne krize še poveča. Podobno kot Benjamin poudarja pomen manjkajočega očeta, Chodorow izpostavi nevidnost očeta: tudi v tej dobi oče le redko igra pomembno vlogo pri skrbi za otroke, njegovo delo in družbeno življenje v nasprotju z materjinim poteka dlje od doma. Za sina je tako podoba očeta relativno nedostopna, deček se identificira s "fantazijsko" vlogo, ki jo po njegovem mnenju oče igra, ni pa mu dostopna za neposredno opazovanje, kot je to vloga ženske za deklico (in prvotno za dečka). Tako identifikacijo Chodorow imenuje pozicijska, značilna zanjo pa je zlasti difuznost; drugi aspekt nevidnosti očeta je, da identifikacija bolj kot "identifikacija z" poteka kot "identifikacija od": ker je očetova vloga relativno nejasna, dečkova identifikacija z njim poteka bolj kot negacija primarne identifikacije z materjo in njenim podvrednotenjem, kar se v življenju odraslega moškega nadaljuje v institucionalni in kulturni obliki.

¹⁴ Pri tem velja pripomniti, da so intervjuji Devor pokazali, da se socialna kontrola nad deklicami močno poostri v času pubertete.

Chodorow (1989) izpostavi štiri komponente pridobitve moške spolne identitete:

1. moškost postane in ostane problematična;
2. pomeni zanikanje navezanosti ali odnosa, zlasti z aspekta odvisnosti od drugega;
3. represija nad ženskostjo in njena devaluacija na psihološki in kulturni ravni;
4. identifikacija z očetom je poskus internalizacije komponent vloge, ki je nejasna in je ni moč neposredno opazovati v vsakdanjem življenju.

Komponente pridobitve ženske spolne identitete:

1. ženskost in ženska vloga je takoj dosegljiva v vsakodnevem življenju;
2. končna identiteta je identifikacija z osebo, s katero je bil najzgodnejši odnos odvisnosti - gre za kontinuirano identiteto;
3. ženska identiteta je bolj osebna.

Težava deklic je v tem, da ojdipalna kriza ni razrešena na tako absoluten način kot dečkov: deklica ne zavrne matere v korist očeta, zato ohrani kontinuiran odnos odvisnosti od matere in navezanosti nanjo; kot smo že pokazali, pa je proces separacije - individuacije otežen zaradi dvojne identifikacije matere z deklico. Iz tega dejstva Chodorow izpelje odvisnost žensk od moških.

Podobno kot Benjamin tudi Chodorow ugotovi, da "... ideologija spolnih vlog in socializacija zagotavlja, da niti dečki niti deklice ne dosežejo stabilne identitete in polnovrednih vlog" (Chodorow 1989,44). Trditvam kognitivnih psihologov, da otroci v starosti treh let dosežejo ireverzibilno koncepcijo socialnega spola, sicer ne oporeka, saj se strinja, da že otroci in kasneje odrasli definitivno vedo, da so moški oz. ženske, vendar Chodorow meni, da hkrati občutijo konflikte in/ali negotovost o moškosti oz. ženskosti in kaj te identitete pomenijo v smislu vedenja / obnašanja in izražanja emocij.

Iz mehanizma separacije in diferenciacije Gilligan (1988) izpelje razliko med moškimi in ženskami na področju reševanja moralnih dilem. Dečki se definirajo s separacijo in deklice s povezanostjo, kar sta osnovi "glasov" kot jih definira Gilligan: glas skrbi in glas pravičnosti. Razlika med glasovoma izhaja iz občutenja odnosa do drugega. Vrednote pravičnosti in avtonomije predpostavljajo ločen odnos posameznika do drugih; vrednote skrbi in povezave, ki so bolj značilne za ženski način razmišljanja, implicirajo videnje sebstva in drugega kot soodvisnega odnosa. H. Markus in D. Oyserman (1989) govorita o ločenih in povezanih shemah selfa (*connectedness and separateness self-schemata*) Razumevanje, kako se sebstvo loči od drugega, se predpostavlja kot osnova za zdravo funkcioniranje, od tega pa je odvisno tudi razumevanje in participacija v družbi. Specifično za ženske je internalizacija povezane sheme sebstva, ki poudarja pomembnost drugih pri samodefiniranju; interakcija in interpersonalni odnosi so pomembni že kot cilj zase. Osnovna shema sebstva pri moških je sebstvo kot avtonomno in ločeno od drugih, individualnost se doseže preko meje med sebstvom in drugim.

V teku razvoja lahko pride do spremembe sebstva, npr. deklica lahko razvije shemo sebstva kot neodvisne, kreativne in kompetentne, vendar se bo še vedno prepoznavala preko reakcij drugih (Markus, Oyserman, 1989). V zgodnjem otroštvu obstajata dve dimenziji odnosov, ki oblikujeta zavedanje na dva načina.

Ena dimenzija je neenakost, ki se reflektira v otrokovem zavedanju manjše sposobnosti v primerjavi z odraslimi.¹⁵ Poleg te dimenzije otrok izkusi tudi navezanost in ta dinamika oblikuje drugačno zavedanje sebstva: biti sposoben imeti učinek na druge in prepoznati učinek drugih nase. Prav ti dve dinamiki neenakosti in navezanosti v zgodnjem otroštvu sta temelj perspektive skrbi in pravičnosti, dveh moralnih glasov, ki označujeta različna načina mišljenja. Osnovna elementa moralne presoje - sebstvo, drugi in njuna zveza - sta lahko različno organizirana, odvisno od tega, kako si odnos predstavljamo oz. kako je konstruiran. S perspektive glasu pravičnosti je odnos organiziran v smislu enakosti; s perspektive glasu skrbi pa v smislu odzivnosti in vpletenosti. Raziskave kažejo, da ljudje uporabljamo obe perspektivi, da pa obstaja tendenca fokusiranja na eno od obeh; en glas utišamo na račun drugega (Gilligan, 1988).

Ta dva različna glasova pomenita različni videnji sveta. "Znotraj vsake perspektive" pravi Gilligan, "imajo ključni termini družbenega razumevanja različne pomeni, kar je odsev razlike v doživljanju odnosov in označujejo orientacijski premik" (Gilligan 1988, 8).

Premik, ki ga je izvedla Gilligan, pomeni premik v razumevanju razvoja: doslej smo slišali le en glas, ki je bil smatran kot dokončan razvoj diferenciacije in individualizacije, kot linearni progres odnosa neenakosti k enakosti. To, kar Gilligan imenuje glas skrbi je bil znak odvisnosti, negativno vrednoten, pojmovan kot vir omejitev in nezaključen razvoj. Ta redukcionalizem za Gilligan pomeni "skušnjava poenostavitve človeške dileme tako, da se trdi, da obstaja samo eno moralno stališče." (Gilligan 1988, xxvii).

Modeli pridobitve spolne identitete, ki slonijo na kritičnem pristopu h klasičnim psihoanalitskim modelom (Dinnerstein, Benjamin, Chodorow, Gilligan), poudarjajo pomen ženskega primata nad skrbjo za otroke v prvih letih življenja. V času ojdipalne krize je pomemben oče - zlasti njegova odsotnost oz. nevidnost. Avtorice poudarjajo, da proces diferenciacije oz. osamosvajanja otroka od odvisnosti od odraslih poteka spolno specifično; prav ta proces diferenciacije je odločilen za spolno specifično obnašanje / vedenje in samopercepcijo. Vsi modeli poudarjajo pomen psihološke konstrukcije osebnosti, ki sicer poteka na nezavedni ravni, vendar vpliva na dejansko vedenje / obnašanje. Medtem ko Dinnerstein kot najpomembnejši dejavnik oblikovanja spolne identitete izpostavi prav ta proces, se bolj strinjamo s Chodorow, ki zagovarja mnenje, da so psihološki, kulturni in družbeni dejavnik enako pomembni.

Pomemben premik, ki ga predstavljajo ti modeli, je premik od "naravno" (biološko, genetsko) danih spolno specifičnih karakteristik. Namesto tega poudarijo pomen vrednot družbe in kulture, zlasti delitve dela pri skrbi za otroke. Benjamin pokaže, da je posledica "vezi ljubezni" med materjo in otrokom tudi dominacija in submisivnost, Dinnerstein pokaže na izvor asimetričnega spolnega dogovora v pravilu "higamous-hogamous", Chodorow nas odpelje do ženske kontinuirane navezanosti in moške poudarjene meje sebstva in Gilligan od tu izpelje različna glasova. Drugi premik je v tem, da pokažejo na globoke korenine spolne

¹⁵ Ta perspektiva je bila v psihologiji prevladujoča in je vodila v redukcijo morale na pravičnost in redukcijo razvoja na progres od neenakosti k neodvisnosti (Gilligan 1988).

identitete, ki je več kot le internalizacija vlog, kar ima posledice za razmišljanje o poti iz obstoječih razmerij. Tretji premik, ki ga predstavljajo ti modeli, je premik od razumevanja "normalnega" kot "moškega". Videnje odraslega moškega je bilo historično edino videnje. Gilligan bi temu rekla, da smo slišali le moški glas, ki je pomenil višjo stopnjo moralnega razvoja. Kljub kritiki, ki jo je doživela njena teorija, je ta premik pomemben, ker pomeni korak bliže temu, kar Irigaray imenuje "kultura spolov" - spoštovanje obeh spolov in ne potiskanje v nevidnost polovice človeštva, bodosi žensk ali moških. Pri tem je pomemben aspekt enačenja "moško = normalno"¹⁶, to, kar Dinnerstein imenuje "pohabitev": obstoječa seksualna razmerja ne pohablajo le žensk, ampak tudi moške, z vidika dostopnosti javne sfere pa predstavlja obstoječa situacija privilegirani položaj za moške. S tem nikakor ne želimo izenačiti položaja žensk in moških; trdimo le, da je za "popolno človeškost", kot pravi Dinnerstein, sprememba potrebna za oba spola - za sirene in minotavre.

Zaključek

Ontogenetski razvoj posameznic oz. posameznikov nam je pokazal, kako poteka psihološki proces formiranja spolne identitete, ki je ostro razmejena na moško in žensko. Proces ni zaključen v določeni življenjski dobi, ampak nenehno poteka v interpersonalnih interakcijah, kar je povezano s samim potekom procesa socialne percepcije. Spolna identiteta ni samozadostna entiteta, ampak je za posameznico oz. posameznika pomembno tudi, da nas drugi dojemajo tako, kot se dojemamo sami. To pomeni, da obstaja velika verjetnost internalizacije že ustaljenega obrazca spolne identitete (ki seveda ni popolnoma nevariabilen, obstajajo pa skupne karakteristike, od katerih je najbolj pomembna ločitev na žensko in moško spolno identiteto), kar pomeni tudi internalizacijo seta "primernih" spolnih vlog. Z vidika širšega družbenega konteksta je internalizacija "primernih" spolnih vlog in spolne identitete pomembna za funkcioniranje družbe v smislu "govorjenja skupnega dominantnega družbenega jezika", kot bi se izrazila Devor. Za interpersonalne interakcije je "pravilna" spolna identiteta pomembna, ker ljudi percipiramo skozi "očala" spola. Z makro vidika so pomembne "pravilne", spolno specifične vloge, ki jih v družbi igramo.

Razvoj človeške vrste nam lahko osvetli izvor podrejenosti žensk, ki se kaže kot nujna za nadzor ženske seksualnosti, kar naj bi zagotovilo nezmotno določanje očetovstva. To je postalo pomembno v času, ko je bila zaradi fizioloških sprememb, povezanih z razvojem človeške vrste, nujna tudi investicija moških v skrb za potomstvo. Zadeva postane po našem mnenju še bolj pomembna z nastankom lastnine in prenašanjem le-te na potomce. Če v tej luči ponovno pogledamo spolno asimetrijo med spoloma, kot jo vidi Dinnerstein, dobijo njeni aspekti pomen: unilateralna seksualna posesivnost moških, utišanje ženskega erotičnega impulza in vezanost ženskega seksualnega užitka na čustva skušajo zagotoviti vezanost

¹⁶ *Ali kot se je izrazil G. Simmel "objektivno = moško".*

ženske na izključno enega moškega, ki skrbi za potomce (v smislu fizičnega preživetja) in čigar lastnina bo prešla nanje.

Investicija moškega v potomstvo je pomenila predvsem prispevek v skrbi za hrano. Če preskočimo nekaj deset tisočletij, je situacija v naši družbi podobna: vložek očetov je predvsem v skrbi za sredstva za preživetje. Mati ostaja v varnem zatišju doma in se ukvarja z materinjenjem (Rener 1993), moški pa je *breadwinner*. Ne moremo zatrdno reči, da je to posledica nadzora nad žensko seksualnostjo (ženska je za zaprtimi vrati doma relativno varna pred ne-očeti), lahko pa je.¹⁷ Tako lahko razložimo zamejenost žensk na zasebno sfero. Da ne gre za prosto izbiro med alternativami, ki so na voljo, smo pokazali na pomenu spolne identitete v širšem družbenem kontekstu. Ženska zamejenost na sfero zasebnosti pomeni, da je ona tista, ki skrbi za vzgojo in vzrejo otrok, saj moški "...pač nimajo časa za to"¹⁸ (Skušek 1993, 11). Cinizem, ki je prisoten v tej izjavi, je po našem mnenju posledica podvrednotenja vsega, kar pač (ne nujno po lastni izbiri ali želji) počno ženske. Z makro vidika smo to podvrednotenje razložili kot posledico seksualnega nadzora oz. nižjega statusa žensk, z mikro nivoja pa nekatere avtorice podvrednotenje "vsega ženskega" razlagajo kot posledico procesa formiranja spolne identitete.

To, za kar moški "nimajo časa", pa ima po mnenju nekaterih avtoric bolj dalekosežne posledice, kot se to zdi na prvi pogled. Kot smo pokazali pri formiranju spolne identitete, je primat ženske nad zgodnjo skrbjo za otroke tisti ključni dejavnik, ki nas nepreklicno vmešča v enega od (samo dveh) vzorcev spolne identitete, kar omogoča reproduciranje obstoječih razmerij med spoloma in celotne družbene organizacije, kjer je spolna pripadnost odločilnega pomena za delovanje v družbi. Avtorice (Dinnerstein, Benjamin, Chodorow, Gilligan) opozarjajo, da nas primat ženske nad zgodnjo skrbjo za otroke pohablja. Tako ženske kot moške. Še več, poudarjajo, da je za stabilno identiteto in polnovrednost vlog (Chodorow 1989) pomembno internalizirati tako moške kot ženske aspekte sebstva (Benjamin 1988); da ni potrebno utišati enega glasu na račun drugega (Gilligan, 1988); da je za odrešitev minotavrov in siren, za notranjo nekonsistentnost človeške narave potrebno rekonstruirati rigidne forme simbioze in fiksirane psihološke komplementarnosti (Dinnerstein 1976). Z drugimi besedami bi lahko zapisali, da spolno specifična delitev vlog in ostro razmejeni in nadzorovani spolni identiteti niso več potrebne kot prilagoditev človeške vrste; še več: postajajo ovire za nadaljnji razvoj.

Kot so pokazale nekatere avtorice, je stroga diferenciacija na žensko in moško spolno vlogo inhibitorna za polno dojetje sveta in delovanje v njem. Problem nastane, ker so posameznice in posamezniki, ki se ne konformirajo z obstoječo

¹⁷ Da ne gre za neko "moralno" monogamnost, ki bi bila v "človeški naravi" (se pravi bi veljala za oba spola), nam lahko potrdi tudi v naši družbi prisotna kupljiva spolnost, ki pa je večinoma dostopna le moškemu (izjeme so, vendar redke) in je celo družbeno precej sprejemljiva. Podobno je s promiskuiteto: moška promiskuiteta je razlog za hvaljenje, ženska mora biti skrita, če ne želi biti osramočena ali celo stigmatizirana.

¹⁸ Pri tem bi bilo vse preveč enostavno sklepati, da gre za "prostovoljno" izmejenost moškega iz zgodnje skrbi za otroke. Če namreč trdimo, da si ženske ne "izberejo" svoje pozicije v družbi in vlog, ki jih internalizirajo, moramo to isto sklepati tudi za moške. Razlika - ki nikakor ni zanemarljiva - je, da so dejavnosti / aktivnosti, ki so bolj pripisane moškim, družbeno bolj cenjene kot tiste, ki jih opravljajo ženske. Kot smo pokazali, pa je za osebnostno integrirano potrjevanje zelo pomembno.

delitvijo na moško in žensko spolno identiteto (in vse, kar sodi zraven), stigmatizirani in podvrženi negativnim družbenim sankcijam.

Na tem mestu nikakor ne želimo zanikati sprememb na področju delitve spolnih vlog. Trdimo pa, da te spremembe še niso zadostne, da bi prišlo do sprememb tudi na področju formiranja spolne identitete. Spolne vloge so le zunanji izraz spolne identitete. Sama spolna identiteta pa je odločilna tudi pri percepciji sveta in načinu delovanja v njem. Prepričani smo, da je še kako pomembno slišati tudi drugi glas. Samo tako bo javna sfera postala bolj "človeku prijazna" in ne več le "moškemu prijazna" - če je to sploh kdaj bila. Za spremembe pri formiranju spolne identitete je nujen predpogoj večja prisotnost moških v prvih letih življenja otroka. "Nevidni" oče mora torej stopiti na "prizorišče" otrokovega življenja že na samem začetku.

Vedno znova poudarjamo prepletenost filogenetske in ontogenetske zgodbe. Tudi pri viziji prihodnosti, ki bi minotavre in sirene, kot bi se izrazila Dinnerstein, naredila človeške, gre za počasen in recipročen proces. Ali kot je zapisala Skušek: *"Spremembe v očetovski vlogi so seveda v tesni zvezi s spremembami razmerij med spoloma, med generacijami, s preobrazbami v družbenih razmerjih gospodstva nasploh. Očetova vloga je bila videti jasna in neproblematična, dokler je bil patriarhalni obrazec družine jasen in trden, dokler sta bili podrejenost in izkoriščanje ženske neproblematična razsežnost splošnih družbenih razmerij"* (Skušek 1993, 13).

Prvi korak je torej storjen. Drugi korak, kot ga vidimo, je zavedanje pomena prisotnosti očeta v prvih letih življenja, kar predpostavlja tudi strukturne spremembe družine in spremembe razmerij gospodstva. Nikakor ne trdimo, da je pot do "polne spolne identitete" - s čimer mislimo na intra- in interindividualni zabris meje med žensko in moško spolno identiteto - preprosta ali kratka; prav nasprotno, zavedamo se, da gre za dolgotrajen proces. Vendar menimo, da je potrebno začeto pot nadaljevati.

LITERATURA

- Bem Lipsitz, Sandra. 1987. *Masculinity and Femininity Exist Only in the Mind of the Perceiver. Basic Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Benjamin, Jessica. 1988. *The bonds of love*. New York: Pantheon Books.
- Brown, L. M. in Gilligan, C. 1992. *Meeting at the Crossroads: Women's psychology and girls' development*. New York: Ballantine Books.
- Chodorow, N. J. 1989. *Feminism and psychoanalytic theory*. New Haven and London: Yale University Press.
- Deaux, Kay. 1987. *Psychological Constructions of Masculinity and Femininity. Basic Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Devor, Holly. 1989. *Gender blending: Confronting the limits of duality*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Dinnerstein, D. 1976. *The Mermaid and the Minotaur: Sexual arrangements and human malaise*. New York: Harper Collins Publishers.

- Epstein Fuchs, Cynthia. 1988. *Deceptive Distinctions: sex, gender, and the social order*. New Haven and London: Yale University Press.
- Foucault, Michael. 1978. *The history of sexuality, Volume I: An introduction*. New York: Pantheon books.
- Gilligan, Carol, Ward, J. V., Mc Lean Taylor, J. (ur.). 1994. *Mapping the moral domain*. Harvard: Harvard University Press.
- Irigaray, L. 1994. *Thinking the difference: For a peaceful revolution*. New York: Routledge.
- Irigaray, Luce. 1995. *Jaz, ti, me, mi*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Jogan, Maca. 1990. *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: FSPN.
- Kitzinger, S. 1994. *Me, matere*. Ljubljana: Ganeš
- Malinovski, Bronislav. 1993. *Oče v primitivni psihologiji. Besede in dela v pričevanju*. Časopis za kritiko znanosti, 162-163, 53-60.
- Markus, H. in D. Oyserman. 1989. *Gender and Thought: The role of the self-concept*. Psychological Perspectives, Springer Verlag.
- Moore, H. L. 1988. *Feminist Anthropology*. Cambridge: Polity Press.
- Musek, Jan. 1982. *Osebnost*. Ljubljana: Univerzum.
- Musek, Jan. 1991. *Ocenjevanje in presojanje osebnostnih lastnosti*. *Anthropos*, 4/5, 213 - 227.
- Rener, Tanja. 1993. *Politika materinjenja*. Časopis za kritiko znanosti, 162-163, 15-24.
- Saksida, Iztok. 1993. *O namišljenih očetih in prevaranih ljubimcih*. Časopis za kritiko znanosti, 162-163, 99-115.
- Skušek, Zoja. 1993. *Očetje in očetovstvo*. Časopis za kritiko znanosti, 162-163, 61-74.
- Snitow, Ann. 1978. *Thinking about the mermaid and the minotaur*. *Feminist studies*, 2, 190 - 198.
- Štular, Suzana. 1996. *Družbena konstrukcija spolne identitete*. Diplomsko delo. Ljubljana: FIV.
- Ule Nastran, Mirjana. 1991. *Moralna identiteta in spolne razlike*. Poročilo za leto 1991. Ljubljana, neizdano.